
РЕЦЕНЗІЇ

А. Л. Сокульський

УКРАЇНА КОЗАЦЬКА: ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ Й ЕСТЕТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПОЕМИ ВАЛЕНТИНА СЕВЕРИНЮКА

Побачила світ книга Валентина Северинюка “Україна козацька: історична поема” (художнє оформлення Лідії Чир). – Львів: Каменяр. – 2014. – 478 с. (наклад 300 прим.). У 2015 р. те саме видавництво випустило твір за державною програмою “Українська книга” (наклад – 1000 прим.).

В історичній поемі, як зазначено в анотації, зображено козацьку добу від її початків до сучасного відродження традицій. Поетичний текст супроводжено численними ремарками автора, загалом їх понад 1200. Вони чотирьох видів: це – докладні наукові коментарі до поетично описаних подій; біографічні довідки про історичних діячів; пояснення значень (етимологія) застарілих, рідковживаних та іншомовних слів; посилання на джерела. У книзі згадано більше 400 імен діячів і учасників української, російської, польської, литовської, білоруської, турецької, кримськотатарської, молдовської, шведської, австрійської, німецької, французької, грецької, англійської, італійської та інших історій і культур, зокрема давньогрецької та давньоримської. Це – полководці й політики, правителі держав, козацькі гетьмани й кошові отамани, громадські й церковні діячі, письменники та вчені, зрештою – прості люди: козаки, селяни, міщани.

Перед нами – твір, несподіваний уже тим, що одразу викликає згадку про добре відому кожному українцеві ще зі шкільних років “Енеїду” Івана Котляревського. Великий предмет сучасної української літератури зобразив троянців як запорозьких козаків, із властивими для них військовим устроєм, озброєнням, одягом, побутом, гумором, звичками тощо. Усе це й багато чого іншого (насамперед – реальні події та постаті вітчизняної історії) знаходимо в поемі “Україна козацька”, яка народжена пером і душею нашого сучасника, поета й фахового науковця В. Северинюка – кандидата історичних і доктора політичних наук.

Громадськість звернула увагу на твір ще до його видання. У 2013 р. рукопис поеми було відзначено Міжнародною літературно-мистецькою премією імені Григорія Сковороди Українського фонду культури. Про мистецький рівень твору та його громадське визнання свідчить і публікація в газеті “День” під красномовною

назвою «Козацька “Іліада”» [4]. Авторами передмов до книги стали: політик, голова Верховної Ради України двох скликань Олександр Мороз, поет, лауреат Народної Шевченківської премії (Залізний Мамай), старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Ігор Павлюк, поетеса, член Національної спілки письменників України, директор Гуляйпільського районного краєзнавчого музею Любов Геньба.

Структурно “Україна козацька” складається з 15 розділів, що об’єднані в чотири частини. Їх назви, попри те, що однослівно-лаконічні, – надзвичайно ємкі, як ланки одного хронологічного ланцюга, найтугіші вузли політичної та козацької історії України XVI–XVIII ст.: Ч. 1 – “Роздоріжжя”, “Січ”, “Пробудження”, “Сагайдачний”; Ч. 2 – “Передгроззя”, “Хмельницький”, “Переяслав”; Ч. 3 – “Руїна”, “Мазепа”, “Полтава”, “Конституція”; Ч. 4 – “Зашморг”, “Колії”, “Калнишевський”, “Перекотиполе”. Завершується твір епілогом “Нащадки”.

Інтерес науковців-істориків у книзі викликають передовсім численні історичні факти, вміло обрамлені та огранені В. Северинюком засобами літературно-поетичного слова. З його поля зору не випала практично жодна значуща подія козацької історії, необхідна для повноцінного розкриття творчого задуму. Це – польсько-литовський період; перші козацькі повстання; зародження козаччини; історія Запорозьких Січей; Визвольна антипольська війна середини XVII ст.; боротьба за державність у період Руїни; антимосковський спротив на початку XVIII ст.; боротьба за автономію і втрата гетьманської та січової державності через імперсько-шовіністичну політику царської Росії; останні сторінки історії запорозького козацтва; відгомін козацької слави і традиції у громадсько-політичних і воєнних подіях та діяльності різних організацій у XX ст.

При цьому історик-літератор не поспішає змальовувати перші-ліпші події, а намагається зацікавити читача найяскравішими й водночас суттєвими для історичного контексту фактами, досліджуючи та порівнюючи різні джерела. У книзі є посилання на більше ніж 60 джерел: наукові історичні та філософські праці українських і зарубіжних авторів, документальні та довідково-біографічні матеріали, літературно-художні твори.

Історична поема В. Северинюка має, зокрема, відношення до проблеми пізнання козацького стану, твір відображає естетику й моральні цінності українського народу та козацької доби. На відміну від попередників (В. Голобуцький), формування козацтва як стану українського суспільства, зародження козацької самосвідомості, формування козацького ордену – Хортицької Січі – В. Северинюк поєднує з постаттю Дмитра Вишневецького – її фундатора, якого він отожднює із знаменитим народним героєм Байдою. Це заперечує минулі спроби радянських істориків не розглядати Вишневецького як організатора першої Січі на Запорозжжі – бо вона, відповідно до “класової” методології, “не могла виникнути з волі магнатів”, на зразок Б. Претвича, О. Дашкевича, Д. Вишневецького, а тільки “в боротьбі з ними”, тобто Січ склалася винятково в процесі боротьби проти феодално-кріпосницького гніту та іноземного поневолення. Як і О. Апанович, і К. Гуслистий, автор “України козацької” вважає, що легендарний Байда постав у популярних українських народних піснях уже після своєї героїчної смерті в Стамбулі [3, с. 11–12]. У творі виражена ідея, яку свого часу запропонував Л. Винар, що за участю Вишневецького та його сучасників у козацький світогляд і практику увійшла норма лицарської поведінки, поширення якої стало основною прикметою життя запорозького козацтва [1, с. 14–16].

“Звичайно, майже всі події і постаті козацького періоду історії України могли би стати темами окремих поем”, – слушно зауважує О. Мороз у передмові до книги “Кілька слів до читача поеми” [5, с. 1]. І, як бачимо, головними героями окремих розділів поеми В. Северинюка стали: гетьман реєстрового козацтва Петро Сагайдачний, гетьмани України Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, кошовий отаман Петро Калнишевський. Їх людські й політичні портрети змальовані виразно, соковито, без надмірних рожевих або чорних фарб – у всій гамі чеснот, суперечностей та недоліків, що були властиві цим представникам тодішньої української еліти. Автор закликає бути стриманим і об’єктивним в оцінюванні зробленого нашими предками, без захвалювання, з одного боку, і без сльозавого голосіння над невдачами – з іншого. У розділі “Хмельницький” він пише: «Все було... Та тільки правда // в іншому, братове: // славен той, хто сам домігся, // а не взяв готове. // Хай не стільки, як ми варті, // як в неволі скніло: // із вогню та з попелища // вирвав, що вціліло, – // від столітньої наруги, // спольщення й латини, // від принизливої “честі” // пухтити перини // для тілес панів шляхетних, // що не вдома спали, // а у Києві – й своєю // власністю вважали // Україну Давньоруську. // Та чужі комори обкрадали...» [5, с. 103, 126].

У поемі “Україна козацька” проглядається дуже багато паралелей із теперішнім станом України: загроза суверенітету, нагальні держа-

вотворчі завдання, гостра потреба в забезпеченні територіальної цілісності та політичної єдності, обороноздатності, нестача позитивного досвіду державного управління, відчайдушні зусилля патріотів і зневіра обивателів у націєтворчих можливостях, самопожертва й зрадництво, меценатство та жадібність, альтруїзм і кар’єризм, служіння своєму народові й прислужництво перед окупантом і агресором тощо.

Політичну невизначеність, утому від безкінечної боротьби та суспільну апатію, викликані нерозвиненістю державного організму молодого Гетьманщини, – усе це передають слова правобережного гетьмана Петра Дорошенка, мовлені кошовому отаману Іванові Сірку: “Я б ніколи бусурмен, // їх орду військову, // в Україну не пускав – // ні за яку мову! // То – мій розпач, то – мій гріх, // але хто ж їх спинить? // Польща слабне, а Москва // по-своєму чинить. // Не готова нас усіх // під царем з’єднати. // А самі? Не доросли... // сумно... сумно, брате!” [“Руїна”; 5, с. 238]. Водночас Дорошенко усвідомлює, що порятувати Україну може тільки вона сама та її народ: “Єднаймося, браття! // Припинімо чвари! // Бо не стануть московіти, // ляхи чи татари // нас по щирості любити – // в них свої турботи, // і ніхто за нас не зробить // нашої роботи: // не зоре дбайливо землю, // не засіє ниву, // не складе крилату пісню, // ніжну та журливу. // І не вишиє сорочки // тими кольорами, // що квітнуть а наших душах // веснами-садами” [“Руїна”; 5, с. 233].

Ще й сьогодні є чимало критиків і скептиків, які розглядають українське козацтво як історичне явище, в якому більше було суперечностей, незгод, кровопролиття та згаяних можливостей. Приклади цього ми знайдемо і в “Україні козацькій”. А якою ще могла бути історія бездержавного народу в оточенні ласих до його земель сусідів-агресорів? Але було й багато іншого – протилежного. Об’єктивне висвітлення козацької культури засвідчує, що все-таки найвагомішим чинником у ній був героїчний. Яка ще епоха в історії України дала більше народних героїв, ніж козацька?!

Загальний настрій поеми – життєствердний, просякнутий філософією справедливої боротьби й віри в переможність сукупних зусиль українства. Не випадково В. Северинюк кілька разів цитує історіософські висловлювання Тараса Шевченка, як-от у заключних рядках розділу “Руїна”: «Не ридаймо тільки // і не сміймося невдячно // над усім, що сталося: // нашим предкам аж по ніздрі // клопоту дісталося. // Прочитаймо співчутливо // про ту Україну, // “полюбімо щирим серцем // Велику руїну”, – // так підказує Шевченко // і навчає доля: // “В своїй хаті своя й правда, // і сила, і воля» [5, с. 243]. Не затінення чи виправдання власних помилок, не зневаження минувшини, а національна самоповага, співпереживання історичного досвіду й головне – його вдумливе вивчення за “підручником” свого серця – ось у чому полягає

глибинність Шевченкової настанови, про яку нагадує автор “України козацької”.

У поемі докладно відображено перебіг і характер відносин українського козацтва з його основними контрагентами – Річчю Посполитою, Московським царством (потім – імперією), Кримським ханством і Турецьким султанатом. Зрозуміло, що особливо актуальною видається “українсько-московська” тема. Спектри, в яких вона постає на сторінках поеми, надзвичайно широкі: від ідейно-ментального до ситуативно-кон’юнктурного, від політичного до побутового, від іронічного до трагічного, від нічого до величного. У зв’язку з останнім наведемо уривок з тієї частини твору, де йдеться про наказного гетьмана України Павла Полуботка. В. Северинюк звернувся до відомої легенди про те, що ув’язнений у Петропавлівській фортеці Полуботок начебто виголосив перед Петром I промову на захист Гетьманщини та українського народу. Ось її поетичні фрагменти в авторстві В. Северинюка: «Ти плюндруєш нашу землю // (також християнську!) // без жалю, мов бусурменську, // чи якусь поганську. // А за що? За те, що царство // наш народ підсилив, // як воно лиш піднімалось... // І царі ходили “під столами”? // А Росія // від Польщі ховалась // і до грамоти шкільної // ледве долучалась?... // В Україні порядкують // з лютістю тяжкою // неписьменні урядовці, прислані тобою. // При Хмельницькому Богдані // козаки повстали // і самі свою свободу // в Польщі відібрали. // Добровільно віддалися // під монаршу руку, // то чому ж тепер нестерпну, // невимовну муку // наш народ терпіти мусить – // кривди, глум, побори? // Чи тепер ми вже не люди – // а “рабы” і “воры”?» [“Зашморґ”; 5, с. 353–354].

Подібні випадки надання поетичної форми прозовим текстам, зокрема документальним історичним джерелам, бачимо в поемі кілька разів, і вони дійсно унікальні: це, до прикладу, віршований переказ листів І. Мазепи до Мотрі Кочубеївни [“Мазепа”; 5, с. 270–272], знаменитий політико-правовий акт – “*Pacta et Constitutiones...*” Пилипа Орлика [“Конституція”; 5, с. 313–320], антиукраїнські секретні укази та інструкції цариці Анни Іоанівни [“Зашморґ”; 5, с. 360–363] і, нарешті, одіозний Маніфест Катерини II з приводу ліквідації в 1775 р. Запорозької Січі [“Калнишевський”; 5, с. 413–419] – із відображенням повного змісту цього чималого документа та врахуванням зворотів тодішньої офіційної російської мови. Коротке цитування насправді досить великого фрагмента поетичного тексту не дасть змоги належно оцінити літературний хист В. Северинюка. Краще нехай читач сам дослухається до його закликів: «Прочитаймо “царські мислі”! // Пильно прочитаймо: // ані коми, ні півкоми // в них не залишаймо // без належної уваги. // Навіть між рядками // постараймося відчути, // що тоді над нами, // як *Дамоклів меч*, висіло, // між Невою й Кримом // що постало та посміло // зватись “Третім Римом”. // Це – імперія! Недарма // в титулі цариці, //

окрім слова “Всеросійська”, // значилося тричі // слово “*прочая*”. – Для “*прочих*” // (“не-великоруських”) // в тому слові чувся вирок!..» [“Калнишевський”; 5, с. 412–413].

Та, незважаючи на асимілятивну політику імперії, українці збереглися як повноцінний, самодостатній етнос. У поемі розказано про духовний подвиг репресованого царизмом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, коли імперська влада “зачищала” усякий “запорозький слід” відповідно до веління Катерини II: «Сечь Мы упраздняем! // Вместе с оной истребленью // подлежаит названье // “запорожские казаки”...» [“Калнишевський”; 5, с. 413–414]. В. Северинюк своїм зверненням-запитанням до Калнишевського, який 25 років був ув’язненим на Соловках, ніби знову повертає кошового до життя: «Як ти вижив, Калнишевський, // у тяжкій неволі? // Самодин, як в домовині, – // і не збожеволів! // В темній келії осліплий, // зігнутий дугою, // двадцять п’ять – не днів, а років! // міццю січовою // дивував поморських чайок // та Москву імперську. // Пережив Грицька Нечесу // й хвойду ангальт-цербстську. // І Павла – її нащадка... // ...не просив “прощення”. // Не розкаявся, не зрікся // гордого імення – // Запорожець! І “*смиренье*”, // про яке писалось // в епітафії надгробній, // мало стосувалось // цього діда-запорожця. // Бо зів’ялі духом // не живуть у трьох століттях, // а він жив! Тож пухом // хай земля для нього буде! // Гірко, що чужинська... // А душа до неї лине // наша – українська!» [“Калнишевський”; 5, с. 425–427].

Тут, однак, авторові можна було би дорікнути, що в надписі на надгробку П. Калнишевського йшлося про “смирение” кошового не стільки перед царською владою, скільки перед Богом – як усякого іншого християнина, який відійшов у кращі світи. Але розуміємо, що поетичне мислення, оздоблюючи своєю естетикою історичні факти, має право відхилятися від вимог формальної логіки, шукаючи додаткового вираження в метафорах та алегоріях.

Окремо треба сказати про майстерність В. Северинюка у використанні зразків народної творчості: в текст твору введено багато уривків з українських прислів’їв, приказок, народних пісень, козацьких дум, героїчних балад із зазначенням їх назв. І в цьому аспекті автор поеми виявився умілим популяризатором української культури. Як він сам зауважує в “Зачині” до поеми, робить це не з метою скористатися з народних надбань, а щоб віддати належне народній пам’яті та мудрості: “В пісню-думу, у переказ // пам’ять увібралась. // Що в народі зародилось, – // те і нам дісталось. // Я додав маленьку крихту: // три-чотири рими, // а все інше – то устами // мовлене святими” [5, с. 15].

Щоб проілюструвати, як делікатно поет поєднує історично-документальні свідчення з народним гумором та козацькими приповідками, наведемо уривок з розділу “Січ”, у якому йдеться про дотримання січовими козаками

заповіді не приводити на Січ жінок: «Чар дівочих та жіночих // кіш не знав ніколи. // Січ – свобода! А кохання // козака неволить... // Як одні дружин законних // по ночах любили, // інші (вперто-нежонаті) // їх за те ганьбили. // Обзивали: “баболюби”, // “сидні”, “гречкосії” – // на-сміхались незлобиво // з тої “чудасії”. // А як власне хтине тіло // до гріха просилось, // то веселої співали, // щоб не так хотілось: // Не у землю, а на дубі, // на самім вершечку, // та не вдень, а серед ночі // сіє козак гречку. // Козак там і заночує, // де гречку почує. // Як немає молоді, // то стару цілує» [5, с. 57, 58–59].

Філософія рецензованого твору вагома й повчальна. Крім пояснень і тлумачень історичного змісту, значній частині українських громадян (особливо в зросійщених регіонах країни) її пізнання важливе для молодого покоління як такого, що небайдуже до козацтва, намагається відродити козацькі традиції, якщо не у вишиванках, то у власній уяві й пам'яті. Національна історична пам'ять надзвичайно важлива, зокрема для просвіти школярів.

Життя насправді доводить, що “Слово – не полова: // і добро і лиходійство // проростають з слова” [“Нащадки”; 5, с. 472]. В історичній поемі “Україна козацька” словами-спонуканими до позитивної дії, вживаними сотні разів, є формації: “козак”, “козацтво”, “козаччина”, “козакування”, “козацький” – як найвиразніші структурні одиниці нашого національного міфологічного світу. Поема відбувається в той час, коли третій рік триває російсько-українська війна, розпочата не народами обох країн, а через дурисвітство теперішніх кремлівських владарів, осліплених манією “великоруської” гегемонії. Тому козаччина має велике значення в момент відтворення збройної потуги України. Сформувалися бойові підрозділи, які свідомо обирають собі козацькі найменування: “Хортиця”, “Січ”, “Запорозький...”, а багато бійців-українців стрижуться під козацькі “оселедці” – чим не поєднання героїки козацтва з воєнною традицією сучасності!

Важливим кодом поета є такі його роздуми: “Тіло тлінне, а душа // з тілом не вмирає: // непомітно для усіх // з нього вилітає. // Покружляє по світах // тополиним пухом – // і наповнить плоть нову // невмирущим духом” [“Колії”; 5, с. 388]. Це те, про що В. Северинюк пише за козацьким світоглядом: “Прилетіли соколята // з Великого Лугу! // Запорожці! – Буйство духу! // Сила буревію! // Шал душі! Несамовитість! // Блискавка! Стихія! // Їхній бог – не цар, не гетьман – // хай яка держава! // Тільки воля! Тільки шабля // і козацька слава!” [“Полтава”; 5, с. 291–292].

А ось із яким знанням старовинної української кухні поет описує козацьке застілля – в читача створюється враження, що й він – учасник того дійства та смакує козацькими “смастьонами” в колі побратимів: “Їли локшину й тетерю, // зварену на квасі, // щербу, сир. До шарпанини // вельми були ласі. // Уминали соломаху, // хрін.

Були в пошані // з часником (і неодмінно!) // галушки гречані, // бринза, мандрики і шпундри, // путря і загреби; // ще – кваша та мамалига, // м'ясо – все, що треба // до паленки й запіканки // (пряної горілки), // варенухи, браги, пива, // меду і не тільки...” [“Січ”; 5, с. 59–60].

Але воля-доля запорожців була мінливою, вона і сміялася, і плакала водночас: «...ті – гуляли, ті – дороги // ребрами мостили // на “тім світі”, ну а треті – // ланцюги носили. // На невольничих галерах, // до лавок прикуті, // з кляпом (“грушею”) у роті – // щоб від болю й люті // не зірвався крик чи стогін, // щоб “не заважали”, // як зі спин криваві клапті // канчуки зривали!» [“Пробудження”; 5, с. 79].

Хочеться читати ще й ще – текст поеми захоплює й ніби “веде” за собою по дорогах і стежках козацької історії, здавалося б, уже й знайомої і такої непізнаної...

В історико-поетичній творчості літературна критика, як правило, минає праці професійних істориків, узагалі вчених, адже рідко хто з них вдається до найвищого рівня творчості – поетики. Поет і вчений Валентин Северинюк стоїть поза школами, течіями, угрупованнями. Він самодостатній і як професор вищого навчального закладу, і як художник слова, і як громадянин держави, якій чесно служить, і врешті-решт, як українець, який ніколи не відмежувався від своєї ідентичності.

Поява історичної поеми “Україна Козацька” є доброю нагодою для роздумів над яскравою та барвистою творчістю її автора. Йому вдалося дивовижним чином поетично організувати тему козацької доби (в найширшому її контексті) та подати її з такого багатопризмового, багатохронологічного погляду, в якому не знаходиться місця для сухого відстороненого викладу історичного матеріалу. Увійшовши в поетичний, гармонічний текст поета, відчуваєш власну присутність поряд із героями твору. Твір навчальний (і повчальний), естетичний і моральний. Вимоги, які ставить поема, не містять шаблонних збігів з освітніми нормами, скажімо, середньої школи. Але в ній є висока мораль – аскетична, реалістично-козацька, співзвучна з принципами найвищих творинь українського світогляду, як-от “Мир з Богом чоловіку” І. Гізеля, та з етичними й естетичними принципами Г. Сковороди, які є категоричними імперативами для кожного з нас.

Поема пробуджує значне емоційне відчуття, що є надзвичайно важливим для засвоєння історичного контексту, вона здатна збагатити і фахівців, і громадськість, а найголовніше – шкільну й студентську молодь. У творі чимало місць, що заохочують до дискусійних діалогів. За стилем письма в ньому відчувається мелодика козацьких дум і балад. Його легко читати й запам'ятовувати.

Естетика поеми виразно подає прекрасну природу України, в ній наведено велику кількість географічних назв, топонімів і гідронімів, часто з поясненням їх місцезнаходження. За-

собами ритму, барв, гармонії поет творить образ української ойкумени. Допитливий читач, взявши до рук карту України, скористається поемою як своєрідним посібником з історичної географії.

Хочеться вірити, що жага українців до власної історичної пам'яті буде зростати, з'являтимуться нові цікаві твори на кшталт рецензованого нами. Бо ж не дарма наш великий пророк Тарас Шевченко у вірші "Чигрине, Чигрине..." писав:

Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зйдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!!

Існує позалітературознавчий постулат, що доброю є та позиція, яку неможливо переказати своїми словами [2, с. 186]. Тому всяка спроба повернути увагу до виходу історичної поеми "Україна козацька" Валентина Северинюка варта того, поза всякими сумнівами.

Список використаної літератури

1. Винар Л. В. Князь Дмитро Вишневецький / Л. В. Винар. – Мюнхен, 1964.
2. Баранов В. Правда прикрас не потребує / В. Баранов. – Київ, 2008. – № 11–12.
3. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954.
4. Партико З. Козацька "Іліада" / З. Партико // День. – 2015. – № 3–4. – С. 23.
5. Северинюк В. Україна Козацька: Іст. поема / В. Северинюк; худож. оформ. Л. Чир. – Львів: Каменяр, 2015. – 479 с.

Стаття надійшла до редакції 03.11.2016.